

DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

CSABAI ZOLTÁN

HITEL ÉS KAMAT AZ ÓKORI BABILÓNIABAN A KR. E. 1. ÉVEZREDBEN

PÉCS

2010

I.

A babilóniak gazdasági tevékenységére az egész ókor viszonylatában egyedülálló forrásanyag – több százezer ékírásos agyagtábla – vet fényt, azonban a gazdaság működésének jellege nagyon vitatott a kutatásban. Az assziriológusok véleménye megoszlik annak tekintetében, hogy az ókori babilóniaiak gazdasági mentalitásának meghatározásához vajon inkább a mai, természeti népek etnológiai módszerekkel vizsgált magatartása adhatja-e meg a kulcsot, vagy pedig a történetileg kialakult modern gazdasági viselkedésünk visszavetítése nyújthat megfelelő fogalmi kereteket. Mindez a bizonytalanság visszahat az egykorú források adatainak elemzésére, általánosítására is.

Maga a kamatszedés annyi mással együtt mezopotámiai találmány, de a gazdaság működéséhez hasonlóan, a kamat lényege sem világos még a kutatásban. Az ún. primitivista gazdaságfilozófiai irányzat állandó, évezredekken keresztül változatlan kamatlábat tételez fel, sőt van olyan kutató, aki szerint kamatláb nem is létezik, hiszen ugyanazt az összeget kellett fizetni akár egy hétre is, mint mondjuk egy évre, míg mások havi, sőt napi kamatszámítást, s így nagyon modern gazdasági mentalitást feltételeznek.

Az itt röviden felvázolt eltérő nézetek bizonytalansága, valamint a források értelmezésében egymásnak sokszor gyökeresen ellentmondó megközelítési módszerek miatt az alábbi értekezés összegyűjtötte az összes Kr. e. 1. évezredből származó babilóniai hitelszerződést – a publikált ékírásos kópiák között jelenlegi ismeretek szerint több mint hatszáz ilyen forrás áll rendelkezésre –, amelyek kapcsolatba hozhatók a kamatszedéssel. Ezeket az értekezés több aspektusból, de elsősorban kronológiai megközelítésből vizsgálja.

II.

Az értekezés rövid előszó és bevezetés után körvonalazza, hogy a babilóni hiteléleten belül a kamat gazdasági szerepének vizsgálatához milyen források állnak rendelkezésünkre. Ezek közül az értekezés a legnagyobb forrásbázissal, a pénzben (ezüstben) adott hitelszerződésekkel foglalkozik. Ezek időbeni sajátossága, hogy a Kr. e. 698 és Kr. e. 486 közötti évtizedekre vet leghitelesebben fényt. A fejezet záró része arra a következtetésre jut, hogy az erre az időszakra vonatkozó eredmények ugyanolyan megbízhatóak, mint Babilónia gazdaságtörténetének más aspektusú vizsgálatait.

A kamat, mint gazdasági ügylet része már a legkorábbi ismert mezopotámiai törvénygyűjteményben is szerepet kapott (Urnamma törvényei, Kr. e. 21. század), és ezen kívül két továbbiában is előfordult (ešnunai ill. Hammurapi törvényei). Mindhárom törvénygyűjteményben a Babilóniában igazságosnak, átlagosnak tekinthető 20 %-os kamat olvasható pénzkölcsön esetén. A Kr. e. 1. évezredi Babilóniában is ez volt a leggyakoribb kamatláb. A különböző jellegű forrásokban megfigyelhető állandóság több elméleti munkában is megjelent. A negyedik fejezetben ezek kerülnek bemutatásra és némely esetben a disszertáció rámutat ezen elméleti tanulmányok hiányosságaira, módszertani hibáira.

Az ötödik fejezetben kerül sor a hitelszerződésekben szereplő kamatlábak kronológiai vizsgálatára. Az értekezés által vizsgált időszak első felében, Kr. e. 698 és Kr. e. 562 között a forrásokban előforduló kamatlábak változatossága jellemző. Ezt követően a kamat variabilitása kisebb mértékű és csak a késő óperzsa és szeleukida korban tér vissza. A kölcsönszerződéseket a történelmi periódusok szerint vizsgálva kimutatható, hogy az egyes korszakok zavaros, illetve békés és gazdasági szempontból prosperáló időszakaira keltezhető kamatlábak összhangban vannak a történelmi eseményekkel. Ez az eredmény eddig teljesen ismeretlen a kutatásban, az új- és későbabilóni korban előforduló, az átlagosnál alacsonyabb vagy magasabb kamatokat vagy nem ismerték el (azaz állandónak vélték azt), vagy archivális okokra vezették vissza. Babilónia

gyümölcsöző periódusainak, virágzó gazdaságának éveit, évtizedeit eddig rendszerint reprezentatív jellegű intézkedésekkel, építkezésekkel volt szokás alátámasztani, azonban a disszertáció ezen fejezete után ezt immár a kölcsönök átlagos, vagy kedvező kamataival is megtehetjük. Ez utóbbi pedig a babilóni gazdaság fejlettségét mutathatja.

A következőkben az értekezés a kamat felszámításának, a kamat fizetésének, a kamatozó szerződések lejártának, valamint a visszafizetés lejárt utáni kamatnak a témáját járja körül. Ezekből egyértelműen kiderül, hogy a kamatot havi periódusokban számították fel az adósok részére, ami miatt akár a hónap közepén felvett kölcsönök kamatát is az adott hónap első napjától (tulajdonképpen olyan napokra is fizetve kamatot, amikor még nem kért kölcsön az adós), vagy akár a következő hónap első napjától kellett fizetni. Ha a szerződő felek megállapodtak a visszafizetés dátumában (ez a ritkább eset), akkor annak – a megfogalmazás szerint – egy adott hónap végéig, vagy a hónap első napja előttig kellett megtörténnie, ami szintén a hónapokban, mint kamatfizetési időegységekben való számolást mutatja. A megnevezett visszafizetési dátumok rövid lejáratú hitelezést mutatnak, de bizonyos esetekben hosszú lejáratú kölcsönökkel is találkozunk. A hitel kifizetése esetén felmerülő büntető kamat megléte azonban – meglepő módon – nem igazolható, csupán az esetek töredékében lehet ezt feltételezni.

A hetedik fejezetben azokat a forrásokat vizsgálja a disszertáció, amelyek valamilyen módon, egy meghatározott periódusra kamatmentes kölcsönnek minősíthetőek. Ezek közül is kiemelt figyelmet kapnak az ún. *hubuttu/hubuttātu/hubuttūtu* típusú szerződések. A fejezet tisztázza, hogy a Kr. e. 1. évezredben ezeket nem lehet olyan kölcsönöknek tekinteni, amelyeknél a szerződésben megnevezett tőkében egyszerre szerepel az eredeti tartozás összege és a fizetendő kamat. A források részletes elemzése során fény derült arra, hogy ezek az elnevezések tisztán csak a kamatmentességet jelölik. E részben kerül sor a kézizálog (*Zinsantichrese*) szerződések tárgyalására is, amelyben kiderül, hogy az ezekben szereplő személyek, ingatlanok értékét (pontosabban az általuk fedezett kamatszolgáltatást) nem egységesen számították be a szerződésbe (valamilyen központi szabályozás okán), hanem figyelembe vették a felkínált személy, ingatlan gazdasági erejét. Érdekes – de talán nem hozható

összefüggésbe –, hogy a *hubuttu/hubuttātu/hubuttūtu* és a kézizálog (*Zinsantichrese*) kölcsönök kronológiai megjelenése és gyakorisága egymást felváltó jellegű a Kr. e. 6. század során.

A nyolcadik fejezet a hitelek társadalmi vonatkozását kívánja tisztázni. A hitelszerződések olyan magas számban maradtak fenn az ókori Babilónia területéről, hogy ebből a kutatás a társadalom szegényebb csoportjainak eladósodottságára következtetett. Ezt egy elszegényesedési folyamatnak vélik, amit a kölcsönök és az azokban megszabott (magas) kamatok okoznak. Ezért a kölcsönök többségének létfenntartási hiteleknek kellene lenniük. Az értekezés megpróbálja meghatározni, hogy a babilóni gazdasági év mely hónapjai lehettek kritikusak a lakosság számára, mekkora lehetett az a jövedelem, amire minimálisan is szükségük lehetett a létfenntartás biztosítása érdekében. Ezek együttes vizsgálata azt a meglepő eredményt hozta, hogy a több százas nagyságrendű forrásbázisban csak egészen elenyésző mértékben található olyan kölcsönök, amelyek létfenntartónak minősíthetők, szemben azokkal, amelyek kereskedelmi célú hiteleknek nevezhetők. Ezek az eredmények a kölcsönök babilóni gazdaságban, társadalomban betöltött szerepének újragondolására készítetik a kutatást.

A kilencedik fejezetben a kutatásban jelen lévő aktuális elméleti vitának a forrásokon alapuló elemzése történik. A babilóni kalendárium jellegzetes vonása, hogy bizonyos időközönként szökőhónapokkal egészítik ki az éveket. A babilóniak számára jól ismert szökőhónapok közbeiktatása miatt azonban – legalábbis egy elmélet szerint – a kamat felszámítása és fizetése bizonytalanná válhat az adós számára (és ezért ez az elmélet egészen más szempontból tekint a babilóni kamatra). A források elemzéséből kiderül, hogy számos esetben kötöttek hitelszerződést a szökőhónapokban és azok semmilyen olyan jellemvonást nem mutatnak, ami miatt rendkívülinek kellene meghatározni őket a hitelezés menetében. Egy eseti, eddig publikálatlan forrás segítségével sikerül rámutatni az elméleti probléma megoldására is. Ezek szerint a szökőévekben nem havi 1/13-nyi kamatot kellett fizetni – amely miatt a kamat előzetes kiszámítása bizonytalanná válhatna – hanem 13/12-t, azaz egy hónapnyival többet, ahogyan maga az év is egy hónappal hosszabb volt.

A tizedik fejezet a hitelszerződések regionális aspektusát veszi górcső alá, a városokat (kiemelten Babilónt, Urukot, Borszippát), valamint a rurális településeket. Ebből megfigyelhető, hogy a szerződések zömmel Babilónia északi vidékére koncentrálnak, ezen belül is Babilón városára. Olyan híres, nagyszámú lelettel büszkélkedő város, mint Szippár, ahonnan több ezer templomi igazgatás alá eső gazdasági, adminisztrációs forrás származik, alárendelt szerepet játszik a forrásbázisban. Ez azt a tényt igazolhatja, hogy az értekezés által vizsgált korszakban az „állami” (templomi) kölcsönök szerepe marginális, szemben azzal, ami a Kr. e. 2. évezredi Babilóniára jellemző. Babilónia Kr. e. 1. évezredi gazdaságának regionális jellemzője, hogy az északi terület fokozottan érdekelt volt a pénzgazdálkodásban. Ezt az eredményt eddig a kifejezetten haszonszerzésből, pénzbevételi céllal létrehozott datolyakertek meglétével igazolta a kutatás. Jelen disszertáció egyik eredményeként ez a hitelezés szokásaival is kiegészíthető. Babilónia északi területén nemcsak több hitel maradt fenn (amely inkább kereskedelmi célú, mint létfenntartási), hanem a kölcsönzési szokások intenzíven együtt éltek a gazdasági viszonyok, gazdasági lehetőségek változásával.

Ezt követően a hitelszerződésekben megadott, a pénzre (ezüstre) vonatkozó jelzők kerülnek tárgyalásra. Az óperzsa nagykirály I. Dareiosz uralkodásának első évéig, amikor legitimációs és propagandisztikus célokból végrehajtotta pénzügyi reformját, ezek a jelzők esetenként szerepelnek a forrásokban. I. Dareiosz uralkodásától kezdve szinte minden esetben találkozunk velük, míg a kölcsönök kamatait szinte kizárólag az átlagos 20 %-on állapítják meg.

Az összefoglaló fejezet után a disszertáció záró részeként következik az értekezésben felhasznált forrásokból készült táblázat. A táblázatban a több mint hatszáz ékírásos forrás adatai szerepelnek, amelyből körülbelül száznyolcvan olyan forrást érint az értekezés, amelyekkel eddig nem foglalkozott a kutatás.

III.

A nemzetközi irodalmat tekintve az értekezés dolgozza fel elsőként a Kr. e. 1. évezredi babilóniai kamatozó hitelszerződések összességét. A teljes forrásanyagra támaszkodva a korábbi részterületek kutatásainak eredményeit, illetve főleg nem a teljes forrásbázison alapuló elméleteket nagyrésztükben cáfolja a disszertáció. Legfőbb eredménye, hogy a hitelügyletek és a kamat nem statikus, hanem igenis aktív része volt a babilóni gazdaságnak.

Az értekezés a babilóni hitellel kiemelt fontosságúnak vélt témaköreit mutatja be a kamatozó pénzkölcsönök segítségével. Az együttes eredményekből úgy tűnik, hogy Babilóniában a pénzzel szoros kapcsolatban lévő gazdasági területeket jobban áthatotta a pénzgazdálkodás, mint az korábban feltételezett volt. Babilóniában a Kr. e. 1. évezredben a hitelszerződések kamatait nem befolyásolta sem királyi rendelet, sem más szabályozás, a kamatlábak a gazdaság körülményeitől függtek. Ennek a jele lehet az is, hogy a ránk maradt forrásbázis sokkal inkább a babilóniaiak kereskedelmi tevékenységének köszönhető, mint a társadalom elszegényedésének. A kamat rendkívül változatos felszámítási módszere nem modern hagyomány, már az ókori Babilóniában is lehetséges volt kamatmentes hitelt kapni, valamint léteztek „késleltetett” kamatozású hitelek.

A disszertáció kiemelt eredménye, hogy a benne vizsgált források együttesen egészet alkotnak. Amíg az archivális vizsgálatokban kifejezetten marginális szerepet tölthettek be az iratok – legtöbbször csak mellékesen, vagy röviden tárgyalva –, addig összességükben elemezve minden egyes forrás fontos láncszemként szerepel. Ezzel a vizsgálati móddal olyan lehetőségek nyíltak meg, olyan eredmények születtek, amelyek eddig nem merültek fel a kutatásban.

Mindez azt bizonyítja, hogy Babilónia gazdaságtörténetére nemcsak új ékírásos források publikálásával, hanem a már nyilvánosságra hozott dokumentumok más aspektusból végzett elemzésével is új fény vethető.

IV.

- Egy különös hitelszerződés I. Dareiosz korából. *Kutatási füzetek* 15. (2009) 69–78.
- Hitel és eladósodottság az ókori Babilóniában. – in: Csabai Z. – Dévényi A. – Fischer F. – Hahner P. – Kiss G. – Vonyó J. (szerk.) *Pécsi Történeti Katedra. Cathedra Historica Universitatis Quinqueecclesiensis*. Publikon, Pécs, 2008. 93–106.
- Verbrauchsdarlehen in Babylonien im 1. Jtsd. v. Chr. – eine Vorstudie. – in: Á. Szabó – P. Vargyas (eds.) *Cultus Deorum. Studia Religionum Ad Historiam. Vol. I. De Oriente Antiquo Et Regione Danuvii Praehistorica*. Pécs, 2008. 203–218.
- Babilónia gazdaságtörténete a kölcsönszerződések tükrében (Kr. e. 1. évezred). *Ókor. Folyóirat az Antik kultúrákról* 2006/3-4. 84–90.
- A szerződő felek biztosítékai az i. e. 1. évezredű babiloni magánarchívumok jogi dokumentumaiban – bevezető tanulmány. – in: Kozma G. (szerk.) *A 2. Grastyán Endre Országos Interdiszciplináris Szakkollégiumi konferencia előadásai*. Pécs, 2005. 18–29. [az angol nyelvű rezümé nem a szerző munkája]
- Egy babiloni magánarchívum házbérleti szerződése. *Sic Itur Ad Astra* 2003/2-3. 75–108.